

ARRÉBB ~ ARRÁBB, ODÉBB ~ ODÁBB

1.1. Az *arra*, *oda* határozószó és igekötő közép fokú alakja a mai választékos nyelvhasználatban elsődlegesen az *arrébb*, *odébb* forma: pl. *Arrébb* még ketten várakoztak; Megunta magát, s *odébbállt*; *Állj odébb!*, *Menjünk kicsit arrébb!* Ezt a napi nyelvhasználati, megfigyelői tapasztalatot világhálós kereséssel és gyakorisági becslésekkel is alátámaszthatjuk: „a mai magyar nyelvben az *arrébb* és *arrább* megoszlása 95% – 5%, az *odébb* és *odább* esetében a magas változat egy kicsit kevésbé gyakori (85% – 15%), és a *hátrébb* még kevésbé (74% – 26%). Mindenesetre »győznek« a magas hangrendűek” – írja Kálmán László is 2013-ban (URL1). Balázs Géza 2009-ben így fogalmaz a jelenség kapcsán: „Ma már elég megszilárdult nyelvi tény a *hátrébb*, *arrébb*, *odébb* forma; mi már a »kissé bizalmas« minősítést is elhagynánk, s ezért újságcikkben is helyénvalónak tartjuk”¹ (URL2).

Az *odébb*, *arrébb* formának a köznyelvben való térnyerése azért is különös, mert e két szó felépítése ellenkezik nyelvünk egyik alapsajátságával, a hangrend és az illeszkedés törvényével. Eszerint ugyanis az *arrább*, *odább* változat a szabályos, mint pl. az *alább*, *tovább* határozószók esetében. Az *arrább*, *odább* változat mára visszaszorult a napi használatban, és kissé népies íze is van. Éppen ezért furcsa és meglepő, hogy mai értelmező szótáraink és nyelvhelyességi kézikönyveink nem tükrözik az *arrébb*, *odébb* alakok valós helyzetét; még a legújabbak sem jelenítik meg e vegyes hangrendű alakok térnyerését.² Sőt, a mai állapotnak éppen az ellenkezőjét találjuk meg bennük: az illeszkedő hangrendű változatokat (*arrább*, *odább*) tekintik uralkodó, köznyelvi formának. Ezt leginkább a címszavak rangja mutatja: önálló, tárgyaltó címszóként csak az *arrább* és az *odább* jelenik meg, az *arrébb* és az *odébb* csupán utalócímszóként létezik. Ráadásul értelmező szótárunk az *arrább* esetében egyedül a mély hangrendű alakot tekinti köznyelvinek, az *arrébb* formát népiesnek jelöli (Magyar értelmező kéziszótár, 2. átdolg.

¹ Balázs Géza és Kálmán László idézett írásai egyaránt olvasói kérdésekre válaszolva születtek, s elsősorban a *hátrébb*, *hátrébb* alakok használatával foglalkoznak röviden. Balázs Géza a nyelvművelés szemszögéből azt is fontosnak tartja, hogy: „Ha egy nyelvészeti indokolható jelenség a nyelvben széles körben elterjedt, nem érdemes hibáztatni. Jó viszont beszélni róla, mert az alakváltozatok stilisztikai értékkülönbséget hoznak, s igényes fogalmazáskor érdemes elgondolkodni azon, hogy épp *hátrébb* vagy *hátrébb-e* az agarakkal” (uo.).

² A Magyar nyelvhasználati szótár alakváltozatnak tekinti a szópárt (Balázs–Zimányi 2007: 16).

kiadás, 2003). Legújabb értelmező szótárunk, A magyar nyelv nagyszótára, mely eddigi köteteihez (I–VIII.) már számítógépes adattárakat is felhasznált, az *arrébb/arrább* esetében (még csak ezt találhatjuk meg az elkészült kötetekben) követi ezt a bevált és meg nem kérdőjelezett hagyományt: a tárgyaló szócikk itt is az *arrább*, az *arrébb* csupán utaló címszó (URL3). A példamondatokban azonban már egyenlő számban szerepel mindkét alak (az ÉrtSz.-től eltérően)³, sőt: a 2. a jelentéspontban két példában is szerepel az *arrébb*, s csupán egy példában van *arrább*. Az alakváltozatok értékének és így sorrendjének megkérdőjelezése azonban – furcsa módon – nem merült fel a szerkesztőkben.⁴

1.2. Nyelvi tanácsadó munkáink, nyelvhelyességi szótáraink is követik ezt a gyakorlatot (Nyelvművelő kézikönyv, Nyelvművelő kézisztár, Magyar nyelvhasználati szótár): bár elfogadhatónak, helyesnek, de szintén népies, bizalmas stílusértékűnek minősítik az *arrébb*, *odébb* formákat (egy kalap alá véve őket a *hátrébb*, *hamarább*, *hamarébb* stb. alakokkal). – A Nyelvművelő kézisztár 2005-ös, újabb, javított és bővített (második) kiadásában az *onnét* minősítése „kissé népies” (a *honnét* viszont címszóként nincs meg a szótárban), az *arébb/arrább* esetében csak az *arrább* a „szabályos köznyelvi alak”, az *arrébb* „népies, kissé bizalmas” (s az *odébb* sem található meg benne címszóként). A *hátrább* „a szabályos alak, a *hátrébb* kissé bizalmas és népies”. Végül a *hamarabb*, *hamarébb*, *hamarább* alakhármasnál ezt találjuk: „a szabályosan illeszkedő *hamarabb*, *hamarább* a választékosabb, de a kissé népies és bizalmas hangulatú *hamarébb* sem helytelen (ez talán az *arrább* ~ *arrébb*, *hátrább* ~ *hátrébb* analógiájára keletkezett)”⁵.

³ Az értelmező szótár (ÉrtSz.) példaanyagában az *arrébb* is megtalálható, ennek ellenére a szótár a tárgyaló szócikkben kizárólag az *arrább* alakot tartalmazó példamondatokat vonultatja fel szemléltetésül.

⁴ A kérdés figyelmen kívül hagyását tanúsítja például A magyar helyesírás szabályai 12. kiadása (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2015) szótári részének címszósorrendje is: e határozószók *arrább* v. *arrébb*, illetve *odébb* v. *odább* sorrenddel jelennek meg a szótári rész címszóként.

⁵ Ezúttal éppen csak utalok egy fontos kérdésre, a stílus és a helyesség viszonyára. Bár kétségtelen, hogy a stílus nem grammatikai kérdés, a nyelvi helyesség (nyelvhelyesség) általánosságban, főfogalomként a nyelvhasználat adekvátságához, a helyénvalósághoz kapcsolódik, s e tekintetben, ebben az értelemben a megfelelő, helyénvaló stílus is része a nyelvi helyesség elemeinek és követelményeinek. A szabatosság is a stílus, a kifejezőmód fogalmára épül (l. *szabatos stílus*): ez olyan kiemelt fontosságú fogalom, amely magában foglalja a nyelvi elemek megfelelő kiválasztását és a jólszerkesztettség bizonyos szintjeit, jelenségeit is. Nem érdemes tehát a stílus kérdését – általánosságban – mint kevésbé lényeges vagy fontos szempontot egyszerűen szembeállítanunk a helyesség kérdésével.

1.3. Mindez azt mutatja, hogy a hangrendi szabályosság ténye miatt a szerkesztők hajlanak a tényleges előfordulás átértékelésére, követve az értelmező szótárt és a korábbi gyakorlatot. Pedig nyilvánvaló, hogy stílusértékbeli eltérés is fennáll az *arrébb*, *odébb*, az ingadozóbb *hátrébb*, *honnét*, *onnét* és pl. a *hamarébb* között. Az *arrébb* és az *odébb* kiterjedt köznyelvi vesülésen ment keresztül, visszaszorítva az *arrább*, *odább* alakot; a *hátrább* és a *hamarabb* teljesen semleges stílusértékű, szemben a valóban kissé ízesebb, némi népies-bizalmas hangulatot is közvetítő *hátrébbal*, illetve a már egyértelműen népies ízű *hamarább* vagy *hamarébb* alakokkal. Ízesség, stílusérték tekintetében az *odább*, *arrább* nagyjából a *hamarább*, *hamarébb* és a *honnét*, *onnét* alakokkal kerülhet egy sorba. A stiláris eltérések, fokozatok tehát nem követik közvetlenül a hangrendi vagy a nyelvtani szabályokat. Ez a szavak életében természetes folyamat: egyedi életük velejárója és egyediségük, önállóságuk egyik feltétele és fokmérője is.

2. A Magyar történeti szövegtár anyagából is szépen kirajzolódik a vegyes hangrendű változatok, az *arrébb*, *odébb* 20. századi térnyerése. Az is kiderül a forrásszövegekből, hogy a vegyes hangrendű *arrébb*, *odébb* változat is régóta létezik. Az *odébb* első adata pl. korábbi (1777-ből való), mint az *odább* változaté (1786); az *arrább* viszont megelőzi (1814) az *arrébbat* (1885). Íme, néhány szépirodalmi példa a vegyes hangrendű alakokra: „Maga meg’ *odébb* áll gyalog vagy paripán” (Csokonai: Dorotya); „De az érdemes hölgy közbevágott, A beszédnek végét el nem várva: »Mit keres kend? isten hírvél Menjen *arrébb*, ez nem csárda«” (Petőfi: Bolond Istók); „Összeszedé gyorsan, ami becsest látott, Módjára köté a terítő bársonyba, Azzal *odébb* álltak” (Arany: Toldi szerelme 6. ének); „Nem tudván másba kezdeni, Egy házzal *arrébb* pengeti...” (Reviczky: Éneklő koldus); „De Ferenc azt se mondta soha Etelnek, hogy »eredj *arrébb*«!” (Móra: Ének a búzamezőkről).

3. Vajon mi az oka az *arrébb* és az *odébb* szokatlan viselkedésének, a vegyes hangrend előállításának és e szabálytalan alakok térnyerésének?⁶ Nos, ezek a vegyes hangrendű formák bizonyára eredetibbek, és a nyelvjárásaink megőrizték őket. Bennük ugyanis az ősi *-é* odairányulást kifejező (latívuszi) ragunk van meg; többek között az egyalakú *-é* birtokjel is ebből fejlődött (pl. *apámé*, *Jóskáé*), s ezt örzi a palóc egyalakú *-é* eredményhatározó-rag is (*hamué lett* ’hamuvá lett’). Az egyalakú toldalékaink között egyébként több az elől képzett, vagyis a magas hangú (pl. az *-ért*, *-ig/-ég* rag vagy

⁶ Balázs Géza az egyalakú toldalékok vegyes hangrendet teremtő kényszerét, a nyelvjárások régiségőrző voltát és az analógia lehetőségét említi feltehető okként, Kálmán László pedig leginkább az analógiára hivatkozik (URL1. és URL2).

az *-ít/-ét* képző – *azért; addig, mindég; borít* stb.), de illeszkedő ragjaink egy részében is a magas hangú változat az eredeti (pl. *-nak/-nek, -tól/-től, -val/-vel*). – Szóvégmутató szótárunk tanúsága szerint az odairányulást jelentő határozószók, igekötők (s általában a szavak) végén a hosszú *-é* többször jelenik meg, mint a hosszú *-á* (*alá, hová⁷, hozzá, olybá, rá/reá, soká, továbbá*): pl. *belé, együvé, elé, eléggé, felé, fölé, ketté, kevésbé, kevésbé, kissé, köré, közé, mellé, mögé, örökké, többé* (Papp 1969). – A szabályos hangrendi mintát követő példák közt fentebb említett *tova, tovább* kizárólagossága is csalóka. Azt gondolnánk, mivel képtelenség, nem lehet, s ezért nincs is a *továbbnak tovébb* alakja. Ám tévedünk. A régi elemeket őrző peremnyelvjárásokban se szeri, se száma a köznyelvi beszélő számára lehetetlennek tűnő *tovébb* típusú formának. Czuczor és Fogarasi szótára ezt írja: „tájdivatosan [van]: *tovébb*, mint *odébb, arrébb*” (Czuczor–Fogarasi 1862); és tájszótáraink valóban bőven szolgálnak adatokkal: Erdélyben, a Székely- és Csángóföldön, az Őrségben, a Délvidéken, Szegeden, a Szamosháton vagy a Palócföldön, Nógrádban *tovébb*, illetve *toveb, toéb, tujéb, tujébb, tojjébb* és hasonló alakokat is használnak. Íme, egy erdélyi gyökerű irodalmi példa Kemény Jánostól a múlt század harmincas éveiből: „Lidércfénynek az a természetje, hogy akár errébb, akár *tovébb* fordulnak utána, mindéig hátába kerül az embernek” (Kutyakomédia, 1934). – Figyelemre méltó, hogy hasonló a *honnán* kérdő és az *onnan* mutató névmásunk *kissé* pongyola köznyelvi, népies alakja, a *honnét* és *onnét*: a *honnat* és *onnat* egyértelműen tájnyelvi, népi maradt, a *honnét* és *onnét* azonban bejutott a köznyelvbe. – Jelentősen segíthette a vegyes hangrendű alakok előretörését a szó- és hangkörnyezet is. Például az *idébb-odább, errébb-arrább* összetételben is könnyen erőre kaphatott az *odébb* és az *arrébb* változat. A szóbelseji hangkörnyezet többféleképpen is támogathatta az *-é* győzelmét. Például a szóbelseji *-rr-* fog-, fogmederhang és a szó végi *-bb* ajakhang előlképzettsége és hosszúsága is a magas *é* hang rögzülésének kedvezett; az első szótagi magánhangzó minősége pedig különösen az *odébb* esetében segítette az *é* terjedését, hiszen az *o* és az *é* is középső nyelvvállású (érdemes itt a meglepőnek tűnő, már említett *tovébb* alak elterjedtségére is gondolnunk).

A folyamatban akár még az ún. *nákozás* megbélyegzettségének (stigmatizáció) is lehetett szerepe: ez ugyanis az *á-é* hangtani és alaktani viszonyában megerősíthette a vegyes hangrendű, *é*-vel toldalékolt alakok elsőbbségét, köznyelvi rangját az illeszkedő, egységes hangrendet mutató formákkal szemben.⁸

⁷ A *hová* hiányzik a szóvégmутató szótár címszavai közül.

⁸ A feltételes mód jelen idejének egyes szám első személyű alanyi ragozásában ugyanis szintén a hangrendileg szabályos mély hangrendű, hosszú *á*-val hangzó *-nák* végződésű igealakok szorultak ki az igényes köznyelv mintaváltozatából.

4.1. Adódik a kérdés: szótáraink miért nem jelzik az *arrébb*, *odébb* formák térnyerését és valós érvényét? – A múlt század közepén, hétkötetes értelmező szótárunk szerkesztésének idején az alakok bizonyára még kiegyensúlyozottabb viszonyban voltak egymással. Az ÉrtSz. nyilvánvalóan tudatos megfontolással, a hangrendi szabályosság érdekében – részben önkényesen – választotta azt a fentebb már említett megoldást, hogy kizárólag az illeszkedő, mély hangrendű változat példamondatait (*arrább*, *odább*) használta a szemléltetéshez. A szerkesztők az *onnét*, *honnét* típusú formák analógiájára is támaszkodhattak: ezek ugyanis országos, köznyelvi elterjedtségük ellenére valóban népies formák maradtak (ma is azok).⁹ Leginkább azonban szótári hagyományainkra építettek.¹⁰ Úgy látszik tehát, hogy a nyelv művelői szempont, a nyelvvédő, sőt nyelvalakító szándék időnként és helyenként nem nyíltan, hanem rejtve érvényesül értelmező szótárunkban: úgy, hogy a szótár a használati gyakoriságot voltaképpen torzítva mutatja be – már a múlt században is.

4.2. Későbbi szótáraink részben vagy egészben egyszerűen követték a kialakult gyakorlatot, az alapmegállapítást és a minősítést nem vizsgálták felül. A változatlanságot segítette, hogy az *arrább*, *odább* kérdésére nem irányult külön figyelem, továbbá az, hogy nyelvjárási alapon sincs okunk, lehetőségünk valamely megszokott megfelelésre építve az *arrébb*, *odébb* változatot előnyben részesíteni.¹¹ A döntő érv pedig nyilvánvalóan a már említett hangrendi illeszkedés törvénye. Ebben is része lehet a nyelv művelői megközelítésnek, amely – egyébként elvileg helyesen – a szabályosat igyekszik előnyben részesíteni a szabálytalannal szemben, amikor a nyelvünk alapvető szabályosságait követő vagy az azoktól eltérő jelenségeket mérlegeli és érté-

⁹ Ezek azonban nem **onnát*, **honnát*, hanem az alakilag is eltérő felépítésű, semleges értékű köznyelvi *onnan*, *honnán* alakokkal állnak szemben.

¹⁰ Korábbi értelmező (szerepet is vállaló) szótáraink egyértelműen tájdivatosnak, népiesnek minősítik a nem illeszkedő formákat (vö. Czuczor Gergely – Fogarasi János: A magyar nyelv szótára, Pest, MTA, 1962, Pest; Balassa József: A magyar nyelv szótára, Általános Nyomda, Könyv- és Lapkiadó Rt. nyomása, Budapest. Akadémiai, 1940). A 19. század derekán, a magyar nyelv hivatalos nyelvvé válását követő nyelvi átrendeződések idején a szépirodalomnak és az egyéni nyelvhasználatnak, a szerkesztő saját tájnyelvi gyökereinek szükségképpen nagyobb szerep jutott egy-egy jelenség megítélésében, mint később, a 20. század végén, különösen pedig az ezredfordulótól napjainkig, az informatika korában.

¹¹ Az *á-é* ugyanis nem része olyan, a köznyelvet meghatározó megfelelésnek, mint amilyen pl. az *ő-zés*, az *ő-ē/e* viszony. Mivel köznyelvünk alapja nem valamelyik *ő-ző* tájnyelv, nem kíván külön indoklást, hogy értelmező szótáraink zömmel az *e-ző* alakokat teszik meg címszónak az *ő-zők* helyett (noha egy-egy szó megtöri ezt az egyneműséget, pl. *bögre*, *kör*, *sör*, *tejföl* stb.).

keli. Bizonyára ez a nyelvvédő igyekezet fogalmazódik meg értelmező szótárainkban is; ezeket ugyanis olyan kiváló nyelvészeink állították össze, akik a nyelvőrszerepet is komolyan vették, és nyelvművelő szótáraink összeállításában is jelentős részt vállaltak. Csakhogy az értelmező szótár nem tehet mást, mint hogy megpróbálja minél pontosabban megállapítani az időszak, az éppen érvényes használati értéket: ez esetben azt, hogy a választékos nyelvhasználatban ma az *odébb* és *arrébb* használatos inkább, s az *arrább*, *odább* szorult háttérbe.¹²

5. A nyelvművelésnek is az adhat rangot, ha nyíltan fogalmazzuk meg a használatra vonatkozó ajánlásainkat, és indokolni is tudjuk őket.¹³ Ahhoz azonban, hogy javaslatot tegyünk, szükség van a tényleges nyelvhasználat és nyelvállapot minél alaposabb ismeretére. Ehhez kell megbízható támpontot adniuk az értelmező szótáraknak, az állományt és a használatot bemutató munkáknak. A minősítő, leíró, jellemző rész megállapításainak nem szabad keveredniük a használatra vonatkozó tanácsokkal. A leírásban, a minősítésekben különösen kerülendő a valóságos állapotnak a kívánatoshoz való – bármilyen csekély mértékű – közelítése. Egy jelenség, egy elem köznyelviségét pusztán annak szabályossága vagy szabálytalansága alapján – további értékelés nélkül – még nem tudjuk meghatározni.

Hasonlóképpen fontos, hogy az értelmező és tanácsadó szótárak megállapításai, illetve útmutatásai a szépirodalmi szövegek mellett az igényes tudományos, médianyelvi és beszélt nyelvi jelenségeket is használják fel a stilisztikai minősítések, a nyelvhasználati értékelések kialakításában. A szépirodalmi szövegekre külön is érdemes figyelniük. Egyfelől kétségtelen, hogy ezek nyelvezete, nyelvi elemei és jelenségei meghatározó jelentőségűek voltak az igényes köznyelvi minta kialakulásában, ezért helyénvaló, hogy értelmező szótáraink nagy jelentőséget tulajdonítottak íróink, költőink irodalmi nyelvi megoldásainak, a tőlük származó nyelvi példáknak. Másfelől azonban értelmező szótárainkban némileg egybemosódik az igényes köznyelviség és a szépirodalmi megjelenés vagy kedveltség. Fogalmi tisztázatlanság is lappanghat ennek háttérében: mintha – kimondatlanul – a szépirodalom nyelve a mindenkori igényes köznyelvnek nemcsak bizonyosfajta mintája és iránytűje lenne, hanem vele lényegében meg is egyezne. Ma leg-

¹² Például az *előbb* ~ *elébb* határozószói alakpár esetében is az *előbb* a teljesen szabályos, ezt tarthatjuk keletkezéstörténeti szempontból eredetibbnak, mégis az ajakműködés tekintetében a *-bb*-hez idomuló *ő*-s változat lett mára köznyelvivé.

¹³ Erre vonatkozóan korábban már többször tett ajánlást, sőt programot is kidolgozott az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága (pl. Balázs 1996, 1999).

inkább a divatos nyelvi jelenségek, a beszélt nyelvi és a közösségi véleményközvetítő üzenőháló felületeinek nyelvhasználatára, az írott beszéltnyelviség szülte nyelvi elemekre kell különös figyelmet fordítanunk. Vigyáznunk kell arra, hogy egyetlen új vagy éppen terjedő, divatos, népszerű elemet vagy jelenséget se minősítsünk további alapos vizsgálat és értékelés nélkül köznyelvinek, főképpen pedig ne tekintsük mintaszerűnek.

Érdeemes a nyelvhelyesség, a nyelvművelés szempontjait a leíró és a történeti nyelvvizsgálat, továbbá a nyelvi (nyelvhasználati, műfaji, stílusbeli) rétegződés szempontjaitól is tisztábban, pontosabban elválasztanunk. Ha így járunk el, nem csupán állapotleírásunk és történeti magyarázataink lehetnek hitelesebbek, de a nyelvművelést is hatékonyabbá tehetjük: tanácsainkat még érvényesebben, még inkább követésre érdemes módon fogalmazhatjuk meg.

Szakirodalom

- Balázs Géza 1996. Egy lehetséges magyar nyelvstratégia körvonalai. *Magyar Nyelvőr* 250–63.
- Balázs Géza 1999. A magyar nyelvművelés állapota. Tudománypolitikai áttekintés, javaslatok. (Tanulmány az MTA Magyar Nyelvi Bizottság felkérésére.) *Magyar Nyelvőr* 9–27.
- Balázs Géza – Zimányi Árpád (szerk.) 2007. *Magyar nyelvhasználati szótár*. Pauz-Westermann Kiadó. Celldömölk.
- Papp Ferenc 1969. *A magyar nyelv szövegmutató szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- URL1. Kálmán László: *Hátrébb a hátrábbal!* <https://m.nyest.hu/hirek/hatrebb-a-hatrabbal> (Letöltés: 2013. 10. 9.)
- URL2. Balázs Géza: *Hátrébb vagy hátrébb az agarakkal?* https://magyarnemzet.hu/archivum-magyarnemzet/2009/08/hatrabb-vagy-hatrebb-az-agarakkal#google_vignette (Letöltés: 2009. 08. 03.)
- URL3. <https://nagyszotar.nytud.hu/index.htm>

H. Tóth Tibor

a nyelvtudomány kandidátusa (CSc)

E-mail: h.toth.tibor@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0762-4807>